

Kodolányi Gyula

Egy titkos élet mélyáramai

Bibó István és Bernard Crick

Bibó István, nyugodtan mondhatjuk, titkos, rejtett életet élt. Bizonyos mértékig elmondható ez minden igazi szellemi emberről, hiszen hivatásuk és munkamódszerük elengedhetetlen tartozéka az introverzió és a szemlélődés. Mi több, ezek éltetik alkotó munkájukat: az inspiráció daimónja, ha egyszer megérintette már az alkotót, csak csendben működhet tovább. Nincs rombolóbb egy szellemi ember számára a teljes nyilvánosságnál, amikor minden gondolatát kimondhatja és kimondja, magánélete pedig kirakattá válik.

Bibó István azonban a másik végletnek lett példája, a rejtett életű alkotónak. Nemcsak élete, de munkássága is. Nem önszántából lett azzá. Őt egy politikai rendszer hallgattatta el élete második, legtermékenyebb időszakára, 1948-tól haláláig, 1979-ig. Harmincegy év alatt alig publikálhatott valamit ez a termékeny politikai gondolkodó: művének tizedrészét sem, azok is szakcikkek voltak folyóiratokban.

Bibó ízig-vérig politikai lény volt, a szó klasszikus görög értelmében: az agora élete, az eszmecsere és a társalgás éppúgy volt éltető eleme, mint a meditáció és a csendes munka. Mégis, a kommunista rendszer beköszöntétől kezdve elvesztette a közszereplés minden lehetőségét, és még a legszerényebb közösségi tevékenységben sem vehetett részt. Így volt persze igaz: hiszen a kommunista egypártrendszer magát a politikumot tiltotta be, szüntette meg 1948-tól, mint a társadalom spontán közösségi életformáját. Megszakítás ebben Bibó számára csak az 1956-os forradalom tizennégy napja volt, neki tizennégy, mert hiszen a szovjet tankok bejövetele után ő még két napig töltötte be legendás hivatását miniszterként az Országház épületében.

Bibó számára nemcsak a nyilvánosság minden fajtája lett tiltott, de éveken át még a nevét sem lehetett leírni. És a politikai vezetés még 1976-ban is le akarta venni a Magyar Rádió műsoráról az Illyés Gyula tervezte emlékezősorozatot Németh Lászlóról, mert annak egyik főszereplője Bibó lett volna – ez lett volna Bibó visszajövetele a nagyobb nyilvánosságba. A hatóságok azzal fenyegettek, hogy a műsor szerkesztőit is elbocsátják, ha Bibóhoz ragaszkodik Illyés, amint az tudható Illyés 90-es években kiadott naplójegyzeteiből. (Naplójegyzetek, 1975–1976; 285., 555., 573., 579., 583. o.).

Bibó született tanár volt, de katedrán csak pár évig állhatott, a szegedi egyetemen. Lebilincselő, varázsos, átlelkesült előadó volt, akinek hosszú, de korántsem fárasztó körmondait a legtisztább szellemi szenvedély és a fényes, de kíméletes irónia és önirónia fűtötte át. Ez a műfaj az elhallgatás hosszú évtizedeiben a társasági kiselőadás műfajává alakulva élt tovább mélyáramként Bibó életében – mint ahogy szinte páratlan volt abban is Bibó, hogy írástevékenységét sem adta fel a nyilvánosságtól való eltiltása miatt: mindig írt, kivéve, amikor a börtön vagy a robotos könyvtári munka akadályozta őt ebben. Szellemi tájékozódása sem rekedt meg egy pillanatra sem a mostoha viszonyok miatt: mindenkor megkereste és barátok útján megtalálta a fontos információk forrásait, és megszerezte a fontos új nyugati könyveket is. Így éltek tehát tovább egy titkos élet mélyáramaiként Bibó rendkívüli képességei – hanyatlás vagy a bezártság provincializmusa nélkül, a barátság és a nemhivatalos civil társadalom kis köreiben. Rejtetten, de nem csökkent értékűen.

A rejtettségben és elnyomottságban Bibó nem volt egyedül. Alkotók ezrei szenvedték el az

egypártrendszer négy évtizedében ugyanezeket a megvonásokat. Hiszen a cél – durvábban vagy szelídebben – mindvégig egy maradt: elvenni a gondolkodás lehetőségét az alattvalóktól, a magyar néptől, és az alkotókat megtörni vagy elpusztítani. A stratégia meglehetősen sikeres volt. Hány félbemaradt pálya, hány elkallódott tehetség, mennyi depresszió, alkoholizmus, öngyilkosság az alkotók körében? Bibó esete – talán mint Hamvas Béláé – két tekintetben volt szélsőséges a többiekéhez képest. Senkit sem akartak annyira kitiltani a szellemi létből, mint őket. És ők voltak éppen azok, akik mindvégig alkottak, a publikáció esélye nélkül is, akik nem voltak hajlandók feladni a létezés Istentől kapott derűjét. Ezt a vonását emeltem ki Bibónak 1980-as esszéjében, a szamizdatban megjelent Bibó Emlékkönyvben. Az írás címe ez volt: Megmaradni alkotó derűben. A három szót egyformán szántam fontosnak e címben.

*

Ilyenként ismertem meg Bibót személyesen, 1965–66-tól kezdve. Derúsnek, szerénynek és elbűvölő előadónak, apósom, Illyés Gyula esténként „szalonná” átalakult dolgozószobájában, a dohányzóasztalka körül. Hallom most is a felívelő, fiatalos tenorhangot, amely a magas, szikár Bibó nagy tüdejéből elindította a személyes intonációjú mondatokat, az enyhe raccsolást, az egyébként nagyon tisztán artikulált, egy-egy mássalhangzót vagy szótagot szinte pedánsan kiemelő beszédet, melyet laza zakóba rejtett hosszú karjainak egy-egy mozdulata kísért.

Évtizedeken át Bibóék voltak Illyésék legállandóbb vendégei. Bibó börtönévei alatt, 1957 és 1963 között, hetente ült össze a kis társaság, Illyés és családja, Bibóné Ravasz Boriska és Sárközi Márta, híreket cserélni és lelket önteni egymásba – ahol is az éltető humort a legsötétebb években legalább annyira ez utóbbi szolgáltatta, mint az 1957-es depressziójából csak lassan felemelkedő Illyés. Volt, amikor a társaság a három asszonyra szűkült, Boriskára, Mártára és Flórára, hiszen Illyés gyakran karácsonyig maradt Tihanyban. Az összejövetelek sűrűk maradtak a hatvanas évek közepén is, amikor már kiegészült a kiszabadult Bibóval a társaság, amelyet én ebben az összeállításában ismertem meg, bár Márta hamarosan, váratlanul elhunyt, nagy úrt hagyva maga után. Az összejövetelek a Józsefhegyen vagy Bibóék Berkenye utcai lakásán, néha Illyésék tihanyi nyaralójában folytak. Folytatódott a hagyomány, bár némileg ritkább összejövetellekkel, a hetvenes években is. Illyés Naplójegyzeteiben sok az utalás a találkozásokra és témákra, kivéve az olyan éveket, mint pl. 1971–72, amikor a betegségek vették el Illyés idejét és kedvét a naplóról.

Természetesen amúgy is sok minden maradt említetlen mindig a Naplójegyzetekből – például Bibó rendszeres délelőtti „benézéseiről”. Nyugdíjba vonulván a Statisztikai Hivatal könyvtárából, Bibó István lett családja fő beszerzője – felesége, Boriska reggeltől késő délutánig robotolt egy pesti szakközépiskola tanáraként. Elmaradhatatlan, laza és hosszú öltönyében, kezében szatyorral vagy táskával, Bibó délelőttönként be-becsöngetett a bevásárlókörből kieső józsefhegyi házba. A szatyorban ilyenkor bolti árú helyett vagy mellett gépirat vagy könyv lapult. Bibó bekopogott Illyés vastag, recés üvegű ajtaján, és elnyelte őt a szoba. A napközben munkalázban élő Illyést máskor szinte örületbe kergette a kizökkenés, a váratlan betoppanó. Elküldte az ilyen vendéget, kurtán, ingerülten vagy szívélyesen – vagy rövid beszélgetés után, gyengélkedésre hivatkozva. De Bibót mindig örömmel fogadta, ahogy a meleg üdvözlésből és a jókedvűen felívelő mondatokból kihangzott. Bizalmas értesüléseket cseréltek ki ilyenkor, külföldi könyveket és a friss írásokat. Próbáltak jövőt olvasni a hazai és külföldi politika friss mozzanataiból, keringő hírekből, pletykákból.

Persze, ezek köztük nézeteltérések is, amikor az alkatuk és gondolkodásmódjuk

különbségei hirtelen ellentétbe fordultak. Bibónak volt hajlama a doktrinárségre, de igyekezett megtartani a higgadt értékelő pozitúráját a legnehezebb helyzetekben is, és érzelmileg fölénk emelkedni. Illyés viszont Bibót a jelen helyzetek megítélésében naivnak és túl türelmesnek tartotta, és harcosan állt ki a vesztesre álló ügyekben is. Ezért zördültek össze 1977-ben, egy vacsora alkalmával, az erdélyi magyarság beolvadásáról vitázva, amint azt Illyés akkori naplójegyzetei dokumentálják. (Naplójegyzetek, 1977–1978; 39., 40., 46. o.)

Bibó szatyrából 1971–72-ben már nekem is került paksaméta. Egyszer váratlanul félrehívott, hogy négyszemközt akar velem beszélni. Egy valóban titkos munkába avatott be: felkért, hogy vegyek részt készülő könyvének angolra fordításában és külföldre juttatásában. Vállaltam a megbízást, amely idővel egyre jobban kitereljesedett, s a könyv sorsába egyre jobban belefonódtam. Ebből a kéziratból nőtt ki aztán 1976-ra az Angliában megjelent *The Paralysis of International Institutions*, A Nemzetközi Államközösség bénultsága című könyv mintegy háromnegyede, amely végleges formáját 1974-re nyerte el ifj. Bibó István jegyzete szerint. (Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, IV. 793). Bibó és Illyés diszkrécióját általában is jól jellemzi, hogy utóbbi sosem említette nekem, hogy tud fordítói megbízásomról – pedig elképzelhetetlen, hogy ne tudott volna.

Ilyen második – harmadik? –, titkos élet vont el tőlem akkortól egyre több időt és erőfeszítést, amelyet egy nagy könyvre kellett volna szánnom a modern amerikai költészet klasszikusairól. A könyv befejeztét hiába várták kedves patrónusaim, Kéry László és Országh László professzorok, de a hátráltató tényezőkről aligha szólhattam volna nekik. Ugyan Kéry, aki a PEN Klub-tagságra is felterjesztett, elismerte életem másik szálját, a versírást-fordítást, de Bibó-kapcsolattal és egyéb, gyarapodó illegális megbízások hírével őt nem terhelhettem. Nem sejtettem akkor magam sem – abszurd ötlet lett volna a Kádár-korszak kellős közepén –, hogy ez a harmadik, titkos, de élvezetes életszál, amely annyiszor vont el a filológiától, de a szépírástól is, húsz évvel később, 1990-től egy ideig napjaim vezérfonaláva lesz.

A *Paralysis* sorsára nézve döntő esemény történt valamikor 1972 elején, télen-kora tavasszal, amellyel és is beljebb sodródtam a történet középpontja felé. Egy nap levél érkezett a brit kultúrattasétól, benne a szokásos keménypapírra nyomtatott meghívókártya egy követségi előadásra és fogadásra, mellette a szokásos, vékonyabb világoskék papírra nyomtatott ismertető az előadásról és az előadóról. A meghívó szerint a British Council előadótermében, a követség Harmincad utcai épületében, Bernard Crick professzor fog előadást tartani a demokrácia kérdéseiről. De üzenet érkezett nekem Londonból is valamilyen úton-módon, közvetítővel vagy postai képeslapon, hogy érdekes, fontos brit barát érkezik Budapestre. Azt tudtam, hogy az üzenet mögött Szabó Zoltán vagy a jómódú művészetpatrónus, a híres kiadó-család sarja, Révay András áll, akikkel 1966 nyarán ismerkedtem meg személyesen Londonban, s lettem őszinte hívők és barátjuk.

Akkoriban Ikával mi már rendszeresen eljártunk a British Council előadásaira, ahol a brit szellemi élet olyan neves alakjaival lehetett találkozni, mint Alfred Ayer vagy Robert Graves vagy Stephen Spender. Az előadások-fogadások 50–80 fős közönsége leginkább egyetemi oktatókból, műfordítókból, írókból, művészekből, és olyan neves értelmiségiekből tevődött ki, akiket a titkosrendőrség az ilyen kapcsolatokért akkoriban már nem zaklatott – vagy akik maguk is megfigyelők és jelentők voltak. A közönséget még különféle, brit és egyéb nemzetiségű diplomaták egészítették ki. A nyugati követségek élete Magyarországon ebben az időben, a hetvenes évek elején, egy különösen érzékeny egyensúlyi térben zajlott: Kádárék nagy erőfeszítéseket tettek, hogy bizonyítsák, nálunk „emberarcú szocializmus” van, hogy övéké a legliberálisabb kommunista rezsim, s hogy

az alkotók nálunk szabadok. A détente ekkoriban kibontakozó politikájának fontos szereplője volt Magyarország, és ezért valóságos engedményeket is kellett tenni a civil társadalomnak és a Nyugatnak – de a szovjet stratégia azért mégiscsak ellenségnek tekintette a Nyugatot, és diplomataikat veszélyes elemeknek.

Ika meg én beléptünk ebbe a térbe, már 1967 táján, élve azzal a viszonylagos védelemmel, amely Illyés viszonylagos védettségéből, nemzetközi ismertségéből fakadt. Illyésék barátságban voltak olyan nagyköveti párokkal, mint a brit Unwinék, az amerikai Philip és Hannah Kaiser és a francia Jacques és Herlinde Lecompt, és mi is gyakran csatlakoztunk társaságukhoz, a fiatalabb diplomatákkal pedig összejártunk. Ez persze azt jelentette, hogy Ikával végleg bekerültünk a gyanúsak, megfigyeltek és provokáltak körébe, illetve, feltehetően, a célszemélyek magasabb kategóriájába, most már saját jogon is.

Mindezek folytán megjelenésem a Crick-előadáson nem lehetett rendkívüli esemény a figyelők számára. Az alacsony, negyvenhárom évesen már erősen kopaszodó Bernard Crick (1929–2008) vastag nyakú, erős vállú férfi volt, s akkor már egyike a vezető brit értelmiségieknek, a Political Quarterly szerkesztője, sikeres könyvek és publicisztikák szerzője, iskolaalkotó tudós. Függetlenségéről és bátorságáról, tudósi karrierjének hirtelen, öntörvényű kanyarjairól is nevezetes volt – amit én akkor, harmincévesen, kapcsolataim és a brit heti sajtóban való aránylagos olvasottságom ellenére sem tudtam. De kiéreztem Crickből a biztonságot és az eltökéltséget, amely azonban nem mutatkozott meg ellenszenvesen. Nagy szemében metsző fény gyulladt ki olykor, de ez nem volt agresszív.

Az előadást, amely a demokrácia modern lehetőségeiről szólt – van-e, mondhatnánk, elcsépeltebb, konvencionálisabb, unalmasabb téma – feszült csendben követte a közönség. Lendületes volt, széles horizontú, és eredeti. Crick a kommunikációkutatás és a történeti antropológia friss kutatásaival megerősítve megállapította, hogy az ideális városnak 40 000 lakosa van. Ekkora az a közösség, amelynek tagjait egy felnőtt ismeretségből, látásból vagy hírből számon tud tartani, személyként. Ez a méret adja meg a kedvező keretet egyfelől a bizalom, az átláthatóság, másfelől a változatosság, a dinamizmus és az aktív részvétel érvényesülésének. Ez tehát a működő városi demokrácia garanciája – s éppen azonos az ókori, demokratikus Athén szabad polgárainak lélekszámával.

Ezekután világos lehet előttünk, folytatta Crick, hogy milyenek a részvételi demokrácia esélyei a modern tömegtársadalmakban. Konklúziója azonban nem szkeptikus tudósra vagy cinikus megfigyelőre vallott, hanem az aktív polgárra: kötelességünk, hogy a politikában (a polisz életében, ahogy Charles Olson mondta) részt vegyünk. Világos volt, hogy Crick nem a passzív politológusok közé tartozik, hanem elkötelezett ember, aki épít a tudományos tényekre, de elvont világmegváltó ideák követése helyett a józan belátásra és cselekvő polgári életre biztat.

Az előadásból főleg a nagy kezdés, az első tizenöt perc emléke maradt meg bennem ilyen élesen. A többi, a következtetések már homályosabban, nyilván kiegészülve azzal, amit később olvastam tőle, jobban megismerve oly rokonszenves, oly korszerű és klasszikus szellemi attitűdjét.

Előadás után, az állófogadásnak csaknem a kezdetén, az egyik brit diplomata lépett hozzám Crick kíséretében, és bemutatva bennünket egymásnak, rövidesen arrébb lépett. Néhány elsimerő mondatom után a higgadt Crick a tárgyira tért: londoni barátai szerint én

össze tudnám ismertetni őt Bibó Istvánnal, akivel neki feltétlenül találkoznia kell. Mit szólnék például a holnapután estéhez? Tudakoljam meg Bibótól, alkalmas-e az idő, s ha igen, vegyem fel őt este fél hétkor az Astoria Szálloda előtt. Ha más időt ajánlunk, akkor hívjam őt fel telefonon.

A kép rögtön összeállt bennem: Szabó Zoltánék jelzése az érkező britről, Bibó és az angolra fordított könyve...Rendben van, válaszoltam nyugodtan, bár még némileg meglepetten. Megkeresem Bibót. A témát ezzel le is zártuk, néhány rövid perc alatt. Egy darabig még beszélgettünk az előadása kapcsán, majd elsodort bennünket egymástól a fogadás jellegzetes hullámozása.

„Pista bácsit” (így hívtuk, hívjuk őt lkával) megkerestem, és röviden beszámoltam neki Crick jelentkezéséről – úgy emlékszem, a lakáson kívül, talán a Berkenye utcai egykori úri villa, akkor több lakásra tagolt, kopott lakóház gangján vagy kertjében. Pista bácsi csak kicsit lepődött meg, de nagy izgalomba jött, boldog volt. Várja Cricket, hozzam el, mondta. Crick ott állt az Astoria bejárata mellett a megbeszélte időben. Éppen csak egy pillanatra fékeztem le a fehér bogárhátú Volkswagenünkkel, ő fürgén beszállt, s én már hajtottam is el, jobbra fordulva, a Kálvin tér felé. A Szemlőhegyen két utcával arrébb tettük le a kocsit. Kihalt volt az utca, senkit sem láttam, s a várakozás feszültségétől szótlanul baktattam Crickkel Bibóék felé a sötét utcákon, majd végig a sötét kerten át húzódozó keskeny járdán és fel a zezugos folyosókon, a szomszédok kirakott szekrényeit és egyéb tárgyait kerülgetve, a felső emeletre.

Jó háromórás, elmélyedt és bensőséges diskurzus következett Bibóék mennyezetlámpával halványan megvilágított „szalonjában”, szép, de kopott régi bútorok között, ami akkoriban a legtermészetesebb állapota volt a régi budapesti értelmiségi lakásoknak és házaknak. Egyik amerikai barátunk három évvel később, Budapestről küldött képeslapjára – „Budapest by Night”, az éjszakai Budapest – ezt írta: „hogy ne lásd nappal ezt a lerobbant, nyomorúságos várost”. Voltam tapintatlan elolvasni sorait postázás közben, s mi tagadás, nem esett jól, pedig igaz volt.

Már autótunkon is bámultam Crick intelligenciájának újabb megnyilvánulását: gyors felfogóképességét és rugalmasságát. Nem csodálkozott semmin, mindent természetesen fogadott, és nem feszélyezte semmi. Nem tette fel nyugati látogatók egyetlen obligát naiv kérdését sem. A helyzeteket azonnal felfogta, és bennük empátiával és okosan viselkedett.

A szalonban egy feszült, de mozdulatlan birkózó és egy elegáns, laza, kicsit elvont professzor ült egymással szemben nagy egyetértésben az estén. Crick, aki maga is remek tanár és előadó volt, hagyta, hogy Bibó vigye a szót. Ő inkább kérdezett, és értően kommentálta Bibó szenvedélyes, élvezetes eszmeváltásait. Bibó az ilyen beszélgetésre kiéhezetten még a szokottnál is nagyobb lázban beszélt – de mindig pontosan és mértékkel fejezte ki magát. Crick céltudatosan kormányozta a beszélgetést, hiszen bármily hosszú volt az este, sort kellett keríteni látogatásának gyakorlati céljára: nemcsak Bibóval akart megismerkedni, de a készülő angol könyv tervével is, hogy segíthesse méltó formában való megjelentetését.

Bibó megmutatta a tartalomjegyzéket, és védte könyve koherenciáját a javasolt rövidítésekkel szemben – de rugalmas volt ő is. Aztán egy másik írástervéről beszélt, már csak az érdekesség kedvéért, egy képzelt dialógusról közte és nevezetes apósa, Ravasz László református püspök között, Európa kifejlődéséről, a kereszténységről és a reformációról – ebből a tervből született aztán a Ha a zsinati mozgalom a 15. században

győzött volna című, művei 4. kötetében (265. o.) található esszé. Csak szellemi témákról esett szó az estén, politikáról csak nagy stratégiai vonalakban, miközben bele-beleharaptunk a szendvicsekbe. Bibó a személyes helyzetéről alig szólt. Nem panaszkodott mostoha körülményeire – nem volt sosem szokása. És érezte, hogy Crick úgyis tud és ért mindent. Én inkább hallgattam és figyeltem, csak olykor szólaltam meg, egy-egy kifejezést tisztázandó. Élveztem a történelmi találkozót, boldog voltam, hogy ott lehettem, és az esemény létrejöttében közreműködhettem.

Nem kérdés, két tökéletesen egymásra hangolt személyiség találkozott azon az estén a Berkenye utcában. A személyes rokonszenv egy pillanat alatt létrejött Bibó és Crick között, de ezen túl a mentalitás és elkötelezettség sok rokonságát mutatta a két politikai gondolkodó. Mindketten, ahogy azt ma világosabban látom, mint akkor, nyugati típusú szocialisták voltak, a legnemesebb fajtából, abban a két részre szakadt világban. Másszóval, immunisak voltak a totalitárius mentalitás veszélye ellen, amely minden baloldalt fenyegetett akkoriban a nagyhatalmú és agresszív szovjet bolsevik ideológia irányából. Ugyanakkor nem fogadták el egy tisztán a kapitalista elvekre épülő társadalom modelljét sem, mégpedig közösségi, demokrata és hazafias okokból. Crick is, mondhatni, harmadikutas volt, amint az kiderül híres Orwell-könyvéből, vagy abból, ahogy a Paralysis előszavában Bibót és a magyar népi mozgalmat jellemzi nagy empátiával. Mentalitásuk a nyugati kultúra olyan erős forrásaihoz nyúlt vissza, mint amilyen a görög polisz és a kereszténység volt, és mint ragyogó fejű, gyakorlatias teoretikusok, pontosan tudatában voltak gondolkodásuk e nemes európai pedigréjének.

Ezen túl, meglehetősen különböző körülmények között, hazájukban mindketten az értelmiségi ellenzékhez tartoztak. Mindkettejükben establishment-ellenes (de nem intézményellenes) mentalitás élt, amely intellektuálisan és erkölcsileg éberségben és jó szellemi formában tartotta őket. E két elme összehozása tehát az intuíció és a szervezés nagy diadala volt Londonban Szabó Zoltán és Révay András részéről. Ők elég jól ismerték a brit szellemi és közéletet ahhoz, hogy felismerjék, Bernard Crick az a személyiség, akiben megvan a természetes hajlam és képesség Bibó István művének méltó becsüléséhez, és a kíváncsiság és bátorság is arra, hogy tegyen érte, hogy úgymond szövívőjévé legyen. A felismerés önmagában nem lett volna elég a vállalkozás sikeréhez: Szabóéknak volt elegendő kapcsolatuk és tekintélyük ahhoz is, hogy Cricket megtalálják, és felkeltsék érdeklődését. Szabó Zoltán egyébként már 1957 eleje óta dolgozott szüntelenül Bibó megismertetésén Angliában. Azt, hogy Révay András milyen mértékben vett részt ezekben az erőfeszítésekben, kiolvashatjuk Bibó 1968-ban e témában hozzá írt 25 oldalas, kicsempészett leveléből, amely a 239. oldaltól kezdve olvasható, ugyancsak a válogatott művek 4. kötetében.

Anélkül, hogy részletelemzésekbe bocsátkoznék, most néhány idézetet ragadok ki Bernard Crick 500 oldalas Orwell-életrajzából, amely 1981-ben jelent meg sokévi munka gyümölcseként, és Crick saját kezű dedikációjával jutott el hozzám Budapestre. Úgy vélem, e passzusok világosan dokumentálják Bibó István, Bernard Crick és az egészen más műfajú és hangú, de hasonló értékekhez és gyökerekhez tartozó George Orwell rokonságát. Hiszen az életrajzíró személyes motivációját árulja el az, hogy milyen vonásokat ragad ki egy gondolkodó világának jellemzésére.

Crick könyvének ragyogó bevezetője szerint Orwell legfontosabb hatását halála után fejtette ki, mégpedig „a szabadság és a tolerancia érdekében”, melyek, mint mondja, „gyakorlati republikánus erények”. Ezek közé tartozik „a bátor megszólalás kötelessége”, és „a versengő vélemények megtűrése, nem közönyösségből, hanem elvből, és komoly jelentőségük miatt”. (XIV. o.). Majd egy másik helyen így folytatja a gondolatmenetet:

„Orwell közel maradt az európai civilizáció görög-római republikánus gyökereihez, amelyek a polgári erények és a kultúra elválaszthatatlanságát tételezik fel.” Nem más ez, mint az elkötelezettség gondolatának megfogalmazása: annak, hogy politikum és kultúra összetartoznak, és össze kell tartozzanak minden értelmiségiben és alkotóban, ahogy Orwell tartotta. Nem véletlen, hogy Bernard Crick harminchárom évesen írt második könyve, amellyel berobbant a köztudatba, az *In Defence of Politics – A politika védelmében* címet viselte.

Figyelemre méltó Crick Orwell-értékelésének ez a passzusa is: „Csaknem egymagában állt a baloldali értelmiségiek közt abban, hogy hangsúlyozta: a szülőföld szeretete természetes és pozitív erény, ha nem kizárólagos, de erős és büszke” (XVIII. o.). Orwellnél ez a hazaszeretet az angol táj és szokások és a klasszikus angol irodalom szeretetében nyilvánul meg, remek esszékben. De egyben plebejus érzés is ez, amely nyilvánvalóan rokonítja Orwellt a bibói hazaszeretettel: „Mert (nemzeti) örökségünket és magát a földet is az egyszerű emberekhez tartozónak tekintette, mert ők verejtékükkel öntözték azt.” (XVIII. o.). Hozzáteszi, hogy Orwell gondosan megkülönböztette a patriotizmust a nacionalizmustól, „a nemzeti felsőbbrendűségtől” – s itt már szinte szó szerint elérkeztünk az idős Illyés megfogalmazásához is.

Hadd idézzem még ide Orwell egy megkapó, igen érzékletes megfogalmazását, Crick könyvének 256. oldaláról: a hazafiság azt jelenti, hogy „magunkat átadjuk valaminek, ami változik, de mi mégis misztikusan ugyanakkor érezzük”. 1940-ben írta ezt, az Anglia elleni német támadás küszöbén.

*

A Bibó–Crick történetnek, mint sejthető, csak a kezdetét írtam itt meg. Kettejük levélkapcsolata ettől fogva rendszeres lett ifj. Bibó István szerint, de ezt már nem én bonyolítottam le, hiszen hamarosan New Havenbe utaztam egy évre lkával, a Yale Egyetemre, ahol a modern amerikai költészetet kutattam, s attól fogva inkább Amerika, mint Anglia került a szellemi kapcsolataim fókuszába. (Bár a Szabó Zoltánék New Havenbe küldte vastag Bibó-gépiratnak, a korábbi angolra fordított írások gűjteményének megpróbáltam ez alatt az év alatt Amerikában kiadót találni.)

Bibó ezeket a levélváltásokat, kéziratküldéseket elképesztően változatos és kiterjedt baráti hálózat révén szervezte meg, konspiratív módon – az általánosan és méltán naivnak tartott férfi tehetsége ebben is meglepően, mondhatnánk kifinomultan nagy volt. Nemcsak Illyésék különféle francia íróbarátai, André Frénaud vagy Charaire-ék szolgáltak postásként e levelek és egész írások továbbításában, de sokan mások is, magyarok és külföldiek. Bibó arra is ügyelt, hogy postásai ne tudjanak egymás akcióiról, amint az ifj. Bibó István történeteiből is világosan kiderül. Most, hogy ehhez az esszéhez kerestem emlékeket és támpontokat, egy régi noteszemben – Bernard Crick névjegye mellett! – letépett ívpapírsarkot találtam, rajta átlósan tollal firkált üzenet: „Édes Gyuszikám, nem tudtalak megvárni, nincsen semmi különös, majd kereslek megint – az öreg BI”. Az üzenet a városból hazatértemben várt, a nagyobb család egy tagja adta át, és világos belőle, hogy Bibó sürgős ügyben jött, és hogy fel kellett keresnem őt.

Crickkel nekem is jó barátságom alakult ki a budapesti találkozás nyomán, küldte nekem a *Political Quarterly*-t, és éveken át írtunk egymásnak hosszú leveleket – ezekben azonban a levélcenzúra miatt természetesen Bibóról sosem ejtettünk szót. Utoljára 1989 húsvétján találkoztam vele, amikor is a lakásunkon vacsorázott Budapesten, és Michael Lane, egy másik régi brit barátunk visszaemlékezése szerint, az én rendszerváltoztató optimizmusommal szemben azt hangsúlyozta konokul, hogy a multinacionális cégek le

fogják gázolni a magyar gazdaságot, hiába próbálunk majd ellenállni nekik tudatosan és okosan. Mint tudjuk, neki lett igaza, bár nem is igyekezett minden magyar politikai erő ellenállni ennek a hullámnak.

Crick ekkoriban már a Munkáspárt egyik fő tanácsadója volt, és Tony Blair miniszterelnöksége alatt lovaggá ütötték, Sir Bernard Crick lett belőle. Ekkoriban a skót autonómia felé fordult figyelme, és Edinburgh-ba költözött. Politikai gondolkodásának másik fókuszja a brit nemzettudat problémája lett – hogyan integrálhatók egy közös patriotizmusba korszerű módon nemcsak angolok és skótok, de a bevándorolt pakisztániak vagy afrikaiak is – és ennek elősegítésére afféle állampolgársági kiskátét írt a brit nemzettudat alapelemeiről, a kormány megbízásából.

A bonyolult, többszörös konspiráció Bibó számára, mint fokozatosan rájöttem, egyáltalán nem volt idegen életem. A titkos életű, rejtezésre kényszerített ember, ha szívós és bátor, megtanulja a rejtett élet technikáit és készségeit, mert csak így lehet sikeres az alkotásban és a túlélésben. Bibó már 1943–44-ben is olyan könyvön dolgozott, amely nem jelenhetett volna meg a háborúba belekényszerült Magyarországon – de ha időben megjelenik külföldön angolul vagy más világnyelven, reménye szerint befolyásolhatja egy új, igazságosabb európai béke kialakulását, vagyis a háború meghaladását. Monumentális és nagyszerű munka volt ez, Az európai egyensúlyról és békéről – egészében talán a legnagyobb igényű és távlatú mű, amit Bibó valaha is létrehozott. Az építmény néhány fejezete még hiányzott a háború végén, s ő ezért nem tekintette teljesnek. Bizonyos értelemben haláláig ezen a könyvön dolgozott, ezt fogalmazta újra. Egyes részei megjelentek külön tanulmányként a koalíciós esztendőkből – így A kelet-európai kis nemzetek nyomorúsága és A német politikai hisztéria. Az előbbiből fordítások is készültek azzal a céllal, hogy kerüljenek az 1947-es békekonferencia küldötteinek asztalára. Sajnos, hiába. A szerkesztő jegyzete szerint (677–680. o.), Bibó több befolyásos külföldi ismerősének, így 1945-ben Mannheim Károlynak is írt a könyv készültéről, angol nyelvű tartalomjegyzéket mellékelve – nyilvánvalóan a kijuttatás és kiadás szándékával. Később már nem lehetett szó a mű befejezéséről és kiadásáról, és nagyrészt kéziratban maradván, csak válogatott művei első kötetében jelent meg először, 1986-ban a Magvetőnél.

Mindenesetre, felbukkan itt egy másik állandó motívuma is a Bibó-életműnek, a félbemaradtságé és a megkésettisége – legalábbis a politikai hatás tekintetében. Ez a könyv meg kellett volna jelenjen külföldön 1944-ben, de legkésőbb 1947-ben. Bibó nyugalma, képessége a kivárára, a dolgok megérlelésére is különleges volt, egyszerre nyugatias és keleties, könyvei ügyében. Genfi egyetemi évei, a nyugat-európai szellemi élettel való kapcsolatai a biztonságnak és állandóságnak olyan rendíthetetlen bizalmát oltották belé, amelyet általában csak a folyamatos történelmű európai nemzetek fiai birtokolnak. De a szememben van egy vallásos, szinte keleti, taoista eleme is ennek a mélyen alapozott vegetatív bizalomnak és nyugalomnak – a hitnek, hogy minden a helyére kerül egyszer. Miközben ő is tudja, nem mindegy, hogy mikor és hogyan – és belebetegszik, amikor Aczél György elmarasztaló szavaiból megérti, hogy az 1976-os könyv megjelenéséért a magyar hatóságok még mindig és ismét büntetni fogják valamiképp. (Illyés Gyula, Naplójegyzetek, 1975–1976; 296., 298., 390. o.)

Az elmondottak csak szűk fénycsóvaként világítanak bele Bibó István egyik fontos szellemi barátságának szövevényébe. A Paralysis történetének dokumentumai közt nyilván sok érdekességet lehetne találni még a Crick-kapcsolatról. Bernard Crick csak egyike volt a sok jelentős nyugati közszereplőnek és értelmiséginek, akikkel Bibó egyenrangúként érintkezett még a nehézségek ellenére is. Az elmúlt két évtizedben

fókuszba került itthon Bibó személyiségének és munkásságának néhány területe. Azonban nem tudom, felvetette-e már valaki azt, hogy Bibó Janus Pannonius és Misztótfalusi Kis Miklós számos nagy utódjának volt egyike. Genfből fényes karrierre indulhatott volna friss doktori diplomájával, amint azt egykori tanárainak és diáktársainak, mint Guiglelmo Ferrero vagy Edvard Hambro – sikerei sejtetik. De ő hazajött és itthon maradt – a magyar történelem egymást követő legválságosabb korszakain át. A genfi körülményeket és a genfi légkört soha többé nem élvezhette maga körül, és még 1974-ben sem engedélyezték a magyar hatóságok, hogy Genfben, egykori egyetemén személyes meghívásra egy évig előadhasson.

De látnunk kell azt is, hogy ennek a világpolgárságnak erőt, érzelmi átfűtöttséget és mélységet a magyarság adott: egy létéért küzdő nemzeti közösség szeretete, és az itthoni barátok inspirációja és szolidaritása. Ami Svájcban nemzetközi jogi kérdésnek látszott, az itthon sorskérdéssé vált.

Bibó megmaradt tágas gondolkodású világpolgárnak és hazafinak a legnehezebb években, aki természetesnek tartja, hogy állampolgárként és emberként istenadta joga van a szabadsághoz – amely, mint Orwell és Crick is tartotta, minden egyes embernek kijár, ha megharcol érte.

A megkésettség témához még hozzá tartozik, hogy röviden szóljunk a Paralysis-könyv utóéletéről angol nyelvterületen. Áttörést Bibó számára sem Crick értő előszava, sem a sajtóméltatások ereje nem hozott. Kiadása nem is fizetődött ki. Sárközi Mátyás barátom személyes közlése szerint, aki Londonban szintén részt vett a könyv útjának egyengetésében, a nagylelkű Bernard Crick jelentősen hozzájárult saját pénzéből a könyv költségeihez. Ez a nagylelkűség máskor is jellemezte Crick: Orwell-könyvének jelentős honoráriumát a ma is működő Orwell Alapítvány (George Orwell Memorial Trust), és a rangos Orwell-díj megalapítására fordította. Lehet, hogy szándékosan maradt némileg visszafogott a könyv megjelenésének előkészítése a brit szellemi életben – talán éppen Bibó személyes szabadságának féltése következtében? Crick szemlátomást óvja Bibó biztonságát, még a détente évadján is, olyannyira, hogy az előszóban nem említi meg közös budapesti találkozásukat, és azt állítja, hogy Bibó portréját csupán másodkézből, a londoni barátok jellemzése alapján rajzolta fel.

A könyv hatását esetleg mégis csökkentette, hogy Crick tanácsára kimaradtak a könyvből a konkrét példák, a ciprusi és a palesztin krízis terjedelmes mikroelemzései? E kérdések megérdemelnék a komolyabb kutatást, mert egyáltalán nem érdektelenek ma sem, és nem pusztán történeti kérdések.

Nem kérdés, hogy a Paralysis nem tartozik Bibó ékesszóló művei közé. Nincsen benne a politikai pillanat izgalma. Ugyanakkor a legkiforrottabb formában mutatja Bibó politikai filozófiai elemzéseinek erényeit, és elegáns, kiegyensúlyozott stílusát, amely különösebb hűhó nélkül cáfolja meg a politikai gondolkodás divatos közhelyeit. Példa erre a könyv 5. fejezete: a nemzeti önrendelkezés és a nacionalizmus viszonyát Bibó rendkívül pontosan elemzi, és az elemzés eredménye egészen más lett, mint amit a közvélekedés akkor tartott – és most is tart. Crick az előszóban igen pontosan jellemzi Bibó szellemi és erkölcsi alkatát: „Európa egyik leghányatottabb és legcivilizáltabb országából, Magyarországról, egy csendes hang szólal meg: nem hangzatos, de bátor és tudósi, humanista de gyakorlatias. Egyszerre érvel egy »világkormány« hamis idealizmusa ellen, de az ellen a hamis idealizmus ellen is, amely azt mondja, ha nincsen világkormány, akkor marad a nagyhatalmak pusztá önérdeke.” (III. o.) Crick optimista a könyv későbbi jövőjét illetően: „Meg vagyok győződve arról, hogy erre a könyvre úgy tekintenek majd vissza,

mint amellyel megkezdődött, hogy úgy mondjam, a realista idealizmus kora.” (IV. o.)

Túl a történeten, elgondolkodtató, hogy Bibó híre nem lett olyan a nyugati világban 1990 után sem, mint ahogy gondolatainak jelentősége és érvénye megérdemelte volna. Erre jellegzetes példát Jerzy Snopek, művének jó ismerője és lengyelre fordítója, hozott fel a Magyar Írószövetség centenáriumi konferenciáján. Mint mondotta, A német hisztéria jelentős, ma is aktuális elemzésére a wilhelminus Németországról még azok az újabb német szerzők sem hivatkoznak, akik egyetértenek Bibó fél századdal korábbi, németül is olvasható megállapításaival. És az is elgondolkodtató, hogy Bibó válogatott műveinek kész francia kiadásától a párizsi Gallimard azzal lépett vissza 1990-ben, hogy a Fal ledőlte után a könyv elvesztette jelentőségét. Kérdés, mennyire ismerte a kiadó a könyv tartalmát. Miért van az, hogy – Illyés Gyula szavaival – a magyar szellem és a francia szellem viszonya viszonzatlan szerelem maradt? Miért maradt visszhangtalan Nyugaton mindeddig Bibó magyar-európai polgársága? És miért maradt visszhangtalan – kevés kivételtől eltekintve – sorstársi szolidaritása, önkritikus patriotizmusa közép (kelet)-európai szomszédaink részéről? Mert hiszen nem mondhatjuk, hogy Bibó műve és gondolatköre új diskurzust teremtett volna a régióban, akár 1990 óta.

Talán most, a centenáriumi fordítások megjelenése, új fejezetet nyit? Bibó elemzéseiben az európai fejlődésről már hetven évvel ezelőtt megfogalmazta azokat a sok évszázados közös szellemi és mentalitási vonulatokat, amelyek az európai közösség létrehozását korunkban érzelmileg lehetővé tették – de jól tudjuk, s látjuk nap mint nap, ez az eszmeiség koránt sincs még kibontva és kiteljesedve.